

а кількість рядків – кількості вибраних проєктів. Порівняння кожного проєкту з кожним критерієм відбору дає оцінку за трибальною шкалою відповідно до того, наскільки проєкт впливає на конкретний фактор (від 0 – погано до 3 – дуже добре).

Висновки. Отже, стратегічне управління територіальним розвитком являє собою два тісно взаємопов'язані процеси – стратегічну та оперативну діяльність органів місцевого самоврядування й інших учасників місцевого розвитку. Оперативний план – основа підготовки щорічних програм соціально-економічного та культурного розвитку населеного пункту і є засобом реального переходу на програмно-цільовий метод бюджетування. Опанування на практиці особливостями стратегічного й оперативного планування розвитку територій, етапів їх розробки, методів відбору проєктів сприятиме реалізації реформи територіального устрою в Україні, децентралізації влади, ефективному управлінню територіями. Проєкт, що має найвищу оцінку, є найбільш важливим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берданова О.В. Стратегічне планування регіонального розвитку : [навчальний посібник] / О.В. Берданова, В.М. Вакулєнко. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 96 с.
2. Газарян А. Стратегічне планирование в местном самоуправлении. Теоретические заметки и методический материал для тренингов / А. Газарян. – К. : Largis, 2002. – 100 с.
3. Дробенко Г.О. Стратегічне планування розвитку територіальних громад / Г.О. Дробенко, Р.Л. Брусак, Ю.І. Свірський. – Львів : СПОЛОМ, 2001. – 118 с.
4. Пархоменко В. Громада планує майбутнє : [практичний посібник зі стратегічного планування розвитку міст] / В. Пархоменко, В. Прошко // Аспекти самоврядування. – 2000. – № 2. – С. 1–20 (вкладка).
5. Куйбіда В.С. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи : збірник / В.С. Куйбіда, В.А. Негода, В.В. Толкованов. – К. : Крамар, 2009. – 170 с.
6. Куйбіда В.С. Територіальне планування в Україні: європейські засади та національний досвід / В.С. Куйбіда, Ю.М. Білоконь. – К. : Логос, 2009. – 108 с.
7. Лендьял М. Моніторинг та оцінювання стратегій і програм регіонального розвитку в Україні / М. Лендьял, Б. Винницький, Ю. Ратейчак. – К. : К.І.С., 2007. – 120 с.

УДК 340 12 (477) «192»

УЧЕННЯ ПРО КОНСТИТУЦІЮ В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

Бучин А.В., аспірант
кафедри конституційного та міжнародного права
Інститут права та психології
Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена висвітленню змісту й концептуальних засад учення Володимира Старосольського про конституцію. Розкрито особливості обґрунтованого вченим бачення генези конституції. З'ясовано сутність матеріального й формального аспектів розуміння конституції, що лежать в основі тлумачення мислителем цієї категорії.

Ключові слова: Володимир Старосольський, конституція, матеріальне й формальне поняття конституції, установчий закон, основний закон.

Статья посвящена изложению содержания и концептуальных принципов учения Владимира Старосольского о конституции. Раскрыты особенности обоснованного ученым видения генезиса конституции. Выяснена сущность материального и формального аспектов понимания конституции, которые лежат в основе толкования мыслителем данной категории.

Ключевые слова: Владимир Старосольский, конституция, материальное и формальное понятие конституции, учредительный закон, основной закон.

Buchyn A.V. STUDIES ON CONSTITUTION IN VOLODYMYR STAROSOLSKYI'S STATE LEGAL DOCTRINE

The article covers the content and concept principles of Volodymyr Starosolskyi's studies on constitution. It deals with peculiarities of the scientist's well-grounded vision of constitution genesis. The article elucidates the essence of material and formal aspects of constitution understanding which provides foundation for the thinker's interpretation of this category.

Key words: Volodymyr Starosolskyi, constitution, material and formal concept of constitution, constituent law, fundamental law.

Постановка проблеми. Право та держава належать до найважливіших і водночас найскладніших явищ суспільного життя, визначення змісту і значення яких залежить від реалії, що супроводжують певний етап розвитку людського суспільства. Це означає, що разом

зі змінами, які відбуваються у суспільстві, його політичній, економічній, соціальній чи культурній сферах, змінюються й наукові підходи до розуміння і тлумачення основних правових категорій. Тому поза вивченням генези й розвитку державно-правових явищ і процесів в

історії неможливе з'ясування їхньої сутності в сучасності. А це, у свою чергу, актуалізує пізнавальну цінність творчого доробку видатних мислителів минулого, погляди яких на державу, право, закон і низку інших важливих об'єктів дослідження відображають стан і характерні особливості осмислення правової дійсності в різні періоди історії людства.

Особливого значення вивчення здобутків наукової правничої думки набуває під час дослідження питання про конституцію, розуміння її сутності, правового змісту й призначення в державі та суспільстві як необхідного явища політико-правової реальності сьогодення. Закономірним у цьому контексті видається звернення до концептуально-теоретичної спадщини одного з основоположників науки державного (конституційного) права в Україні – Володимира Старосольського, провідне місце в державно-правовій доктрині якого належить ученню про історію та теорію конституції.

Ступінь розробленості проблеми. Основну частину наукових студій про Володимира Старосольського становлять розробки представників історичної й політологічної галузей науки, що стосуються дослідження важливих етапів його життєвого і творчого шляху, ролі в організації національно-політичного та культурного руху Західної України, плідної адвокатської й педагогічної діяльності, а також аналізу політичної концепції вченого (праці У. Старосольської, І. Кедріна, О. Жерноклеєва, І. Райківського, Т. Огородника, Ю. Древницького, В. Потульницького, І. Кресіної, О. Панок, В. Згурської й інших), тоді як вивченню наукових поглядів та ідей Володимира Старосольського в галузі юриспруденції в сучасній юридичній літературі присвячено небагато наукових праць. Ідеться, зокрема, про теоретичні розвідки львівських правознавців: П. Стецюка, Т. Андрусика й С. Максимовича.

Серед багатьох важливих аспектів правової творчості вченого, що залишилися поза увагою дослідників його юридичної спадщини й потребують докладного вивчення та висвітлення, тема внеску Володимира Старосольського в розробку теоретичних основ учення про конституцію, аналіз стану наукового опрацювання якої підтвердив необхідність і актуальність ґрунтовного спеціального дослідження в цьому напрямі.

Власне початковою спробою такого і є стаття, що має на меті виявлення концептуальних засад та оцінювання евристично-практичного потенціалу обґрунтованого Володимиром Старосольським на основі розгляду історичних закономірностей становлення новітньої конституційної доктрини розуміння змісту й генези поняття конституції.

Виклад основного матеріалу. Володимир Старосольський, серед наукових пріоритетів якого – розробка актуальних проблем теорії та практики державного (конституційного) права, не оминув комплексу питань із загальної теорії конституції. Результати дослідження вченим цієї проблеми частково відображені в одній із його фундаментальних і найбільш знаних наукових праць, яку справедливо вважають квінтесенцією всієї

теоретичної спадщини мислителя [1, с. 9; 2, с. 16], – «Держава і політичне право» [3], де загальне поняття законодавства й конституційного законодавства розкриваються автором у контексті висвітлення особливостей політико-правової організації конституційної держави.

Проте основною науковою розвідкою Володимира Старосольського з проблем конституції, що містить детальний системний виклад напрацювань ученого за цією темою, є його маловідома неопублікована робота «Теорія та історія конституції», яка дійшла до нас у вигляді авторського рукопису і зберігається в Центральному державному історичному архіві у м. Львові [4]. У ній на основі аналітичного розгляду панівних у різні часи поглядів і теорій та порівняння новітнього конституційного законодавства різних держав комплексно подано історичне дослідження тих ідей і засад, що стали основою сучасного (новітнього) розуміння сутності й правової природи конституції. І хоча в заголовку до рукопису праця і названо рефератом, за обсягом і складом, а головне, широтою постановки та вирішення питань, за ступенем їхньої розробленості й деталізації її по праву можна вважати науковою статтею.

Окрім цього, значення важливого джерела дослідження світоглядних основ учення Володимира Старосольського про конституцію мають його роботи із загальної теорії держави і права, які розкривають методологічні засади правової доктрини мислителя загалом і слугують основою для вивчення його концептуально-теоретичної спадщини в інших галузях юридичної науки, зокрема конституційного (державного) права. У цьому контексті виправданим також є звернення до праць провідних учених-правознавців другої половини XIX – початку XX ст., наукові теорії та ідеї яких мали вирішальний вплив на становлення наукових, у тому числі конституційно-правових, поглядів Володимира Старосольського.

Відтак, опираючись на аргументи представників соціологічної школи права, ідеї якої превалюють і в його конституційно-правових дослідженнях, Володимир Старосольський пов'язує походження норм права (у тому числі конституційного) із існуванням і розвитком суспільства. Визнаючи суспільство реальним творцем права, учений пояснював: «Норми закону зустрічаються далі з іншими нормами права, чи то звичаєвого, традиційного, чи то права, яке родять нові або льокальні відносини, а які живовидячки не є нормами закону, нормами «державного» права. В тій зустрічі – боротьбі не мусить перемога бути по боці законних, державних норм. Не раз вони okazуються слабшими, чим норми недержавного права і мусять перед ними уступити. Так родиться дійсно, по гарній і влучній термінології Ерліха «живе право». І те «живе право», а не тільки абстрактне «законне» мусить бути предметом наукового досліджу» [5, с. 158].

Міркуючи так про справжні причини появи такого складного соціально зумовленого явища, як право, про його генезу, Володимир Старосольський спростовував поширену концепцію, представники якої виключали

існування іншого права, крім установленого державою. Натомість, на думку дослідників юридичної спадщини вченого, для нього «є цілком очевидним, що поява кожної правничої норми, встановленої державою, – це складний соціологічний процес, в якому поєднуються різноманітні інтереси, погляди й прагнення, а змістом його є боротьба, перемога, компроміс тощо. Надання тій чи іншій нормі обов'язкової сили закону завжди залишає за межами позитивного права реальні чинники його появи» [6, с. 32].

Нехтування роллю недержавних суспільних сил у творенні та розвитку права має закономірним наслідком переоцінювання значення як законодавства загалом, так і конституційного законодавства зокрема в суспільно-політичному житті держави. Власне усвідомлення того, що «державність» права є лише його формальною характеристикою, яка не розкриває справжніх причин виникнення правових норм, не вказує на їхніх реальних творців і тим більше не виступає гарантією їхньої ефективності, дає змогу по-новому, більш реалістично поглянути на значення закону, зокрема конституції, яке не є абсолютне, але обмежене й залежне від численних умов. Економічна структура державної суспільності, її суспільна будова й міждержавне становище, рівень культури загалом і політичної культури зокрема, її фізичні та моральні прикмети – усе це Володимир Старосольський зараховує до чинників, від яких насправді залежить успіх конституції. Адже вчений пише: «Вони можуть звести нінащо найкращі конституційні установи – і навпаки вони можуть справити практично недостатчій найбільш недоладної конституції» [4, арк. 3].

Отже, характерною рисою обґрунтованого науковцем пояснення походження конституційного права варто вважати послідовне виведення основ правових норм із організації життя суспільства та його окремих елементів (соціальних груп і соціальних утворень), а також доведення змінності права, залежності його змісту від природних, соціальних та економічних умов розвитку людства. Такий підхід ученого до розуміння генези норм конституційного права, на думку Петра Стецюка, має багато спільного з положеннями юридичного інституціоналізму, представники якого виникнення норм права пояснювали інтегративною роллю «інституцій» – різного роду об'єднань людей та обставин соціального характеру, які становлять політичну й соціальну структуру суспільства [7, с. 74]. Формування подібних поглядів у Володимира Старосольського, так само як і в його вчителя – проф. Станіслава Дністрянського, небезпідставно пов'язують у науковій літературі з впливом теорії «соціальної солідарності» відомого французького конституціоналіста Леона Дюгі [8, с. 11].

Очевидно, що саме доповнення панівної в кінці XIX – на початку XX ст. теорії позитивного права соціологічними поглядами дало змогу українському правознавцю уточнити, а подеколи й зовсім по-новому зрозуміти й показати сутність і значення багатьох основоположних принципів і понять загальної теорії конституції.

Конституція новітньої держави постає в авторському баченні як результат складного та доволі тривалого історичного розвитку суспільства. Послідовне дослідження вченим особливостей становлення цієї важливої політико-правової категорії привело його до широкого (багатоаспектного) розуміння сутності конституції. Основою такого підходу стало розрізнення моментів матеріального й формального характеру, що на них побудовано поняття закону. З одного боку, із поняттям конституції прийнято пов'язувати існування особливих вимог щодо її змісту (матеріальне розуміння), з іншого – істотного значення набуває дотримання спеціальних формальних умов при ухваленні чи зміні тексту конституції (формальне розуміння). Під впливом конкретних історичних обставин кожне з цих двох понять набуло, окрім широкого, ще інше, вужче, точно установлене значення.

Огляд історії конституції Володимир Старосольський розпочинає ще від часів античності. Уже Стародавня Греція, а слідом за нею і Рим знали відмінність між звичайним законодавством і законами про устрій держави. Це, на думку дослідника, і стало основою поняття конституції в матеріальному розумінні як сукупності законних постанов, на яких ґрунтується устрій держави, її організація. Конституцію в такому значенні трактують дуже широко. Вона охоплює закони всіх держав, якими визначено державний устрій, незалежно від їхнього змісту та якості, у тому числі ті, що ними «улаштовано устрій, напр., абсолютної монархії» [9, с. 223].

Подібного висновку дійшов Георг Еллінек, який, аналізуючи поняття матеріальної конституції, писав: «Конституція, отже, є в кожній державі. Держава без конституції була б анархією. Конституція властива навіть «тиранії» в античному розумінні, так званім деспотіям, такою самою мірою, як і устрою, за якого влада належить демократичному комітету суспільного порятунку на зразок французького 1793 року» [10, с. 371].

Цим широким значенням поняття конституції в матеріальному розумінні не вичерпується. На його основі, на думку Володимира Старосольського, сформувався ще й інше, вузьке, значення конституції як конкретно означеної форми державного устрою, побудованого на засадах народного суверенітету, поділу влад і визнання й охорони основних прав і свобод людини та громадянина. У цьому розумінні, за визначенням ученого, конституція є поняттям більшою мірою практично-політичним, аніж теоретично-юридичним. В історії політичного руху та політичного мислення, починаючи від кінця XVIII ст., пов'язане з ним визначення недержавного устрою загалом, тільки устрою, що відповідає конкретним чітким означенням вимогам. Відтак поняття конституції відіграє роль оцінного критерію: «Державний устрій, який не відповідав цьому поняттю, не заслуговував на назву «конституції», а держава з таким устроєм була «неконституційною»» [4, арк. 25–26].

Приклад такого погляду на сутність новітньої конституції знаходимо також у Станіслава Дністрянського, який заперечував конститу-

ційний характер російської держави з огляду на зміст її прийнятої після війни з Японією (1905 р.) конституції, що «не заборонила ні основних прав людини, ні не скинула із себе абсолютивної влади та підчинення громадян під односторонню волю царя чи його камарилі» [11, с. 194]. Не змінила ситуації російська революція та ухвалена Всеросійським з'їздом Рад 10 липня 1918 р. так звана перша Конституція РСФРР, у якій відсутні «принципи основних суб'єктивних прав людини та всі другі засадничі елементи Конституції» [12, с. 193].

Окреслене поняття конституції Володимир Старосольський уважав витвором трьохсотлітньої боротьби європейської та північноамериканської демократії з політичним абсолютизмом, у якій як вираження різних політичних домагань і прагнень, спрямованих проти конкретних виявів політичних лих, сформувалися теорія новітньої конституції. В її основі різні, часто суперечні між собою вчення, які виникали як теоретична реакція на відповідну форму політичного утиску та ставали відображенням політичного досвіду й пов'язаного з ним політичного мислення «третього стану». Передусім, наголошує вчений, це стосується закріплених у Загальній декларації прав людини, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., засадничих принципів поділу влад і гарантування основних прав людини, які поряд із засадою народного суверенітету є матеріальним критерієм конституції. Із незначними винятками та відхиленнями зміст цих загально-визнаних політичних догм став визначальним для всієї конституційної творчості наступного після французької революції століття.

Звертаючи увагу на генезу зазначених вище засад, які лягли в основу матеріального розуміння конституції, Володимир Старосольський окремо наголошував на тому, що вони формувалися «незалежно, та оскільки іде про логічну послідовність, в суперечності» одна з одною «із зовсім різних практичних джерел та шляхом нез'язаних між собою теоретичних міркувань» [4, арк. 16–17, 21]. Як на прямий наслідок цього дослідник указував на існування змістових суперечностей між засадничими положеннями новітньої конституційної доктрини та зумовленою вимогами практичної діяльності потребою вироблення єдиного узгодженого погляду на низку важливих теоретичних питань.

У контексті порушеної проблеми Володимир Старосольський доводив логічну невідповідність загально-визнаної й у теорії, і в політичній практиці ідеї поділу влади Шарля Луї Монтеск'є вченню про народну суверенність як такому, що принципово не визнає іншої влади, окрім народу, та не допускає будь-яких її обмежень, а тим більше поділу єдиної народної влади на різні напрями [9, с. 154]. Український учений спростовував висунуте французьким мислителем твердження про існування трьох різних, абсолютно незалежних одна від однієї гілок влади, вважаючи різниці лише її функції, а саму владу в державі – єдиною та неподільною, такою, що охоплює всі можливі напрями державної діяльності. За такого підходу, що став невід'ємною части-

ною витвореної Володимиром Старосольським концепції поділу влад [13, с. 162], говорити про поділ влади вже не доводиться, натомість виразно проступає потреба розрізнення її окремих функцій. Це, у свою чергу, дало змогу поєднати в межах однієї конституційної доктрини дві найважливіші й водночас найбільш суперечні одна з однією її складові: учення про народну суверенність, з одного боку, і про поділ влад – з іншого.

Особливе місце поряд із описаними вище посідає вчення про природні й основні права людини та громадянина, вихідні положення якого, позбавлені будь-якої загальної теоретичної передумови, формувалися виключно практичним шляхом. Народжені в боротьбі проти конкретних практичних лих, на тлі реальних потреб та інтересів, права людини отримували спершу правове визнання, а вже потім відповідне теоретичне обґрунтування. Такий стан речей, на думку Володимира Старосольського, повністю відповідає панівній теорії, яка стосувалася передусім становища в державі народу як цілості (обидві згадані вже теорії народної суверенності й поділу влад), а одиницею займалася тільки посередньо, визначаючи для неї вільну від втручання держави галузь [4, арк. 21]. Це виразно позначилося на змісті засадничої складової матеріального поняття конституції – основоположних прав і свобод людини та громадянина, які спрямовані на встановлення напрямів і меж діяльності держави з метою захисту людини та її особистості як найбільшої цінності.

Поряд із матеріальним розумінням конституції, а точніше, завдяки йому, розвинулося й інше – формальне – її розуміння, в основі якого обґрунтування особливих вимог щодо форми правових постанов про державний устрій з огляду на важливість їхнього змісту. За такого підходу, що, як наголошує Володимир Старосольський, має насамперед практичне значення, конституцію визначають як закон, ухвалення, зміна та скасування якого ускладненні дотриманням додаткових, порівняно з іншими законами, умов формального характеру. Прослідковуючи процес становлення й розвитку цих формальних ускладнень, що прийняті загально в практиці й теорії, дослідник виводить їхній конкретний зміст і практичне значення, яке має формальне поняття конституції та зв'язані з ним теоретичні конструкції «установчого» й «основного» законів.

Апелюючи до вчення про суспільний договір, теоретики якого питання встановлення політико-правового устрою держави зараховували до окремого акта, якому логічно мусив передувати договір, що опосередковував перехід людства зі стану природного до стану усупільнення, у розумінні держави, учений обґрунтовував потребу розрізнити у формальному понятті конституції окреме, вужче, поняття «установчого» закону. Під ним, отже, треба розуміти «законодатний акт, яким держава сама себе творить, установляє акт, який становить юридичну основу для існування держави як окремого підмету самостійної, верховної державної влади» [4, арк. 25].

Виразно виказано практикою низки держав, що постали після Першої світової війни, потребу відрізнити акт самоустановлення держави від її конституції Володимир Старосольський уважав актуальною і для України. Так, установчим законом нашої держави, на його думку, став прийнятий 20 листопада 1917 р. Третій універсал Української Центральної Ради, яким «волею українського народу проголошено незалежну українську державу на українській території, і тим самим охоплено три чинники, які складаються на поняття держави: Населення, влада і територія» [14, с. 379], тоді як її першу конституцію було ухвалено значно пізніше.

У межах формального розуміння конституції знаходить Володимир Старосольський виправдане з практичного погляду обґрунтування для ще одного поширеного в теорії конституції поняття – «основного» закону. З його допомогою означає вчений конституційні з формального погляду закони, тоді як назву «конституційні» вважає виправданою лише щодо законів, якими упорядковано сам устрій держави. У такий спосіб, на його думку, вдасться уникнути розходження формального поняття конституції з поняттям конституції в матеріальному розумінні та пов'язаних із цим термінологічних непорозумінь і неточностей, що є наслідком включення на практиці до тексту конституції постанов, які до питання про устрій держави не мають жодного стосунку.

Висновки. Наведений огляд основних положень конституційної теорії Володимира Старосольського, яка, узгоджуючи між собою різномірні начала й ідеї, не намагається дати чітке, остаточне та незмінне визначення поняття «конституція», а відображає істотний момент у його вченні – принципове визнання необхідності поєднання у вивченні сутності й природи конституції, дослідженні її генези кількох різних точок зору, що з огляду на складність і динамічний характер політико-правового явища, яким є конституція, видається нам повністю виправданим. Обґрунтованість такого підходу мислителя

підтверджена актуальністю для сучасної юридичної науки та практики державотворення в Україні більшості окреслених ним за результатами детального історико-правового аналізу розвитку уявлень про конституцію, від античності й до початку ХХ ст., концептуальних особливостей матеріального та формального розуміння цього поняття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Древницький Ю.Р. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942) : [монографія] / Ю. Р. Древницький. – Т., 2012. – 303 с.
2. Згурська В.Л. Концепція нації і держави Володимира Старосольського : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / В.Л. Згурська. – К., 2008. – 215 с.
3. Старосольський В. Держава і політичне право : у 2 ч. / В. Старосольський – Подєбради : Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії, 1924. – Ч. 2. – 1924. – 464 с.
4. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 30, арк. 42.
5. Старосольський В. Держава і право (причиню до проблеми правості держави) / В. Старосольський // Ювілейний Альманах Союзу українських адвокатів. – Львів, 1934. – С. 146–159.
6. Андрусяк Т. Володимир Старосольський та його державно-правова концепція / Т. Андрусяк // Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С. 27–37.
7. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст : [монографія] / П. Стецюк. – Львів, 1999. – 152 с.
8. Степанюк О. Норми конституційного права України / О.І. Степанюк. – Чернівці, 1994. – 92 с.
9. Старосольський В. Політичне право : [курс лекцій] / В. Старосольський. – Регенсбург-Новий Ульм : УТГІ, 1950. – 373 с.
10. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Издание Юридического Книжного Магазина Н.К. Мартынова, 1908. – 598 с.
11. Дністрянський С. Загальна наука права та політики / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – Т. 1. – 1923. – 393 с.
12. Дністрянський С. Теорія конституції / С. Дністрянський // Станіслав Дністрянський як конституціоналіст : [монографія] / ред. П. Стецюка. – Львів, 1999. – С. 187–208.
13. Максимович С. Концепція розподілу влади Володимира Старосольського / С. Максимович // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2001. – Вип. 36. – С. 157–162.
14. Самбірський С. Доповідь про Універсали Української Центральної Ради / С. Самбірський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка / ред. У. Старосольської. – 1991. – Т. 210. – 1991. – С. 378–380.